

Publicerad i *Sivistyksen Vuoksi*. Red. Kotiaho, Janne S., Sanna Karkulehto, Kyösti Ylikulju, Helmi Jyrkkänen. Helsingfors: Into Kustannus, 2025.

Fantasi och utopi som främjare av bildning

Rektor Kaarlo Hildén

Finland har byggts upp som en civiliserad stat och när man granskar dess utveckling kan man tala om ett lysande förflutet och mindre glansfulla framtidsutsikter.

Det finns många skäl till oro, oberoende av om man främst intresserar sig för arbetets produktivitet, psykiskt välbefinnande, ekonomisk tillväxt, klimatförändringar, befolkningsutveckling eller biologisk mångfald. Trots att det talas mycket om utmaningarna kvarstår Finlands problem: det saknas en inspirerande vision om en framtid värd att sträva efter, och de lösningar som föreslås verkar inte på ett trovärdigt sätt angripa problemens grundorsaker.

Har bildningsidealen som styrde utbildningen, fostran och samhällsutvecklingen föråldrats?

Det finländska bildningstänkandet och idealkrisen

I centrum för det finländska bildningstänkandet har ursprungligen funnits en strävan mot ett gott och eftersträvänsvärt människoskap. Tanken påverkades av de tyska filosoferna Hegel, Schiller och von Humboldt som levde vid sekelskiftet 1700–1800. Dessa influenser syntes till exempel i hur J. V. Snellman (1806–1881) definierade bildning som "vetande och handling för det ideellas förverkligande".

Enligt docent Heli Rantala skulle bildning, i snellmansk anda, kunna förstås som ett sinnestillstånd och en handlingsförmåga där människan är på rätt sätt inställd på att sträva mot det ideala, samtidigt som hon verkar i den konkreta verkligheten. Bildning innebär alltså inte bara i förmågan att *agera* rätt inom ramen för vad som är *möjligt i nuläget*, utan också förmågan att *föreställa sig* vad som kunde vara möjligt och hur världen *borde se ut*.

Bildning har alltså setts som en fortgående process mot ett bättre och mer fullständigt människoskap, där varje generation och individ själv ska föreställa sig och fastställa i den tiden viktiga mål för människans och mänsklighetens utveckling. Så tänkte också filosofen

och fostringspsykologen John Dewey (1859–1952), som starkt påverkat utvecklingen av de västerländska utbildningssystemen: grunden för fostran och utbildning försvinner om man inte har det idealsamhälle som man strävar efter att bygga upp genom fostran och utbildning i åtanke.

Låt oss återgå till nuet. Nu fokuserar diskussionen om utbildning på dess instrumentella betydelse, på förmågan att svara mot arbetsmarknadens och ekonomins förmodade behov. Samtidigt får föreställningarna om hurdant mänskligt växande och hurdan samhällelig utveckling vi vill främja lite uppmärksamhet. Utopier visioneras inte, eftersom de inte ger några direkta svar på utmaningarna med den ekonomiska tillväxten och i en polariserad atmosfär kan ett idealsamhälle diskuteras endast i den egna bubblan. Det är bättre att inte längta i onödan.

Kanske är det finländska sinnelaget, härdat av historiens prövningar, benäget för en sådan karg realism där man inte ägnar sig åt fantasier. Vi fokuserar på vad som är mätbart, hanterbart och påtagligt. Vi mister inte hela stycket om vi inte gapar efter mycket. Det är kanske därför Snellman och andra ansåg att det är så viktigt att främja bildningsidealen i Finland – karg realism utan ideal leder inte till en strävan efter något bättre.

Tyvärr lämpar sig denna för oss typiska strategi – att ha *”fötterna på jorden och blicken på tårna”* – dåligt i en tid då gemena problem och historiska omvälvningar som digitaliseringen och hållbarhetskrisen kräver aktiva och målmedvetna föreställningar om alternativa framtider.

Fantasin i fosterlandets och mänsklighetens tjänst

Universitetens bildningsuppgift definieras i universitetslagen genom att konstatera att universiteten ska fostra de studerande till att tjäna fosterlandet och mänskligheten.

Vad det innebär att tjäna fosterlandet har antagligen varit relativt klart i en tid då byggandet av en civiliserad välfärdsstat som grundar sig på det egna språket och den egna kulturen har varit en delad utopi. Sedan denna utopi till stor del uppnåddes fram till millennieskiftet har det blivit mindre tydligt vad man nu försöker uppnå med att tjäna fosterlandet.

Framtidsforskaren Otto Tähkäpää har skrivit om detta kollektiva framtidsunderskott som drabbar Finland. Begreppet syftar på en framtidshorisont som är typisk för vår tid och som präglas av avsaknad av utsikter, avsaknad av alternativ, kraftlöshet och pessimism. ”Varför

studera inför framtiden när vi kanske inte har en framtid?”, frågar skolstrejk- och klimatrörelsen som startats av Greta Thunberg. Det kan vara svårt att motivera sig att tjäna en mänsklighet, vars riktning framstår som dystopisk.

Forskare, lärare, fostrare, föräldrar och medborgare måste nu överväga vilka delar av den samlade kunskapen och förståelsen det är ansvarsfullt att föra vidare. När man inte kan lösa problemen på grundval av det tänkande som gett upphov till problemen, ligger bildningsmålens fokus allt mer på ifrågasättande av de kulturella målen, bortlärande och sökandet efter bättre samhällsförnyande ideal. Att uppmuntra till oliktankande och föreställa sig alternativa utopier skulle kanske kunna vara att "fostra till att tjäna fosterlandet och mänskligheten" i sin allra bästa form.

Universitetets i lagen fastställda fostringsuppgift handlar alltså inte om att okritisk tjäna de rådande utvecklingstrenderna och politiska målen. Tjänandet beskriver däremot en värdegrund där människan i stället för sina egna intressen och önskemål styrs av strävan att vara till hjälp för andra och till nytta för att uppnå värdefulla och betydelsefulla mål – även om de strider mot rådande åsikter.

Poeten, dramatikern och filosofen Friedrich Schiller (1759–1805), som starkt påverkade det tyska bildningstänkandet, tänkte i samma banor. Han definierade bildningsprocessen som en process där man i stället för att tillfredsställa sina egna önskemål och sträva efter social status strävar efter att agera enligt vad som är rätt – även om valen inte behagar omgivningen. Även Snellman betonade självständigt tänkande: "Individens kunskap saknar helt grund och förtjänar inte benämningen kunskap eller bildning om den inte är självständigt anskaffad, tänkt och omarbetad till en individuell helhet."

Denna syn på individens ansvar står i en intressant konflikt med den allt starkare individualismen. Man kan fråga sig om en självcentrerad människa längre kan tjäna andra än sig själv.

Individualismen försvarar individens maximala frihet och rätt till själviskhet. Framväxten av ett sådant tänkande syns till exempel i spridningen av den narcissistiska kulturen, där man söker orsaker till problemen utanför sig själv och där det arroganta främjandet av den egna gruppens privilegier och förringandet av andra människogrupper har blivit ett godtagbart och till och med beundransvärt verksamhetssätt. *America first!* Och Finland därefter.

Bildningen hotas också av den individualistiska rätten att välja vilken bubbla av åsikter man vill börja reproducera. När alla kan producera omfattande webbinnehåll och när allt innehåll ses som likvärdiga tolkningar av verkligheten, befrias man från referentgranskning, ansvarsfull informationsförmedling och kritiskt tänkande. Individualismen förvandlas till en rätt att obehindrat sprida åsikter och tro på dem.

Individen har också blivit en konsument vars frihet bedöms utifrån antalet tillfälligt tillfredsställande konsumtionsalternativ. Individen borde känna frihet och aktörskap då hen ges möjligheten att ge efter för addiktioner och primitiva begär inför ett utbud som blir allt mer beroendeframkallande och gränslöst.

Ju mer individualistisk vår kultur blir, desto viktigare bildningsmål blir den förmåga att förstå, beakta och ta ansvar för andra och världen som behövs för att tjäna. Bildning innebär att man utvidgar omsorgens krets till att omfatta hela mänskligheten och livscirkeln.

Dessa mål är i väsentlig grad förknippade med fantasi och upplevelser: eftersom var och en av oss agerar inom ramen för vår egen upplevelsevärld kräver det en betydande förmåga att föreställa sig och leva sig in i andra människors eller arters ställning. Utan dem blir vi utan de mest fundamentala grundläggande färdigheterna inom bildning – förmågan att förstå och bedöma ansvarsfullheten i det egna agerandet och dess konsekvenser för andra samt att definiera en sådan djupare mänsklighet som vi vill sträva mot i vårt eget liv. Man kan inte tjäna fosterlandet utan fantasi.

Om svårigheten och nödvändigheten att föreställa sig

Knowledge is limited. Imagination encircles the world.

Albert Einstein (1870–1955)

Konst och berättelser, såsom dikter, romaner och filmer, kan ge oss en livsviktig möjlighet att skapa meningar och föreställa oss världen ur andra perspektiv än vårt eget – en möjlighet att uppleva den i all sin rikedom, unikheter och mångtydighet, som flyr från våra försök att tolka den som tydliga orsakssamband och begreppsmässiga strukturer.

Människan behöver fantasi för att kunna förstå de eventuella konsekvenserna av sina handlingar och identifiera alternativ till dem. Genom att föreställa sig får människan information om möjliga världar som blir verklighet genom våra val. Filosofen Hannah Arendt

(1906–1975) beskriver i sitt verk *Den banala ondskan: Eichmann i Jerusalem* hur förintelsen var möjlig: för många människor valde att inte använda sin förmåga att föreställa sig följderna av sitt agerande och alternativ till det.

Vi behöver också fantasi för att se mer omfattande samband mellan saker och ting samt den systemiska, tätt sammanlänkade och ömsesidigt beroende karaktären hos vår tids gemena problem. Fantasi behövs också för att förstå vår egen livserfarenhet i en social och historisk kontext och för att avveckla tankeförvrängningar, vilket sociologen Charles Wright Mills (1916–1962) lyfte fram i sitt klassiska verk *Sociological Imagination*.

Av någon anledning är sådan föreställning nu särskilt svår. Det ter sig som lättare och nyttigare att presentera dygd och rättvisa i sociala medier än att kritiskt reflektera över det egna agerandet, vilket kräver moralisk fantasi. Kanske det handlar om ett psykologiskt skydd mot framtidsbekymmer som skapar ångest: ifrågasättandet av invanda sätt och värderingar kan hota vår sköra identitet.

Utopin om att bevara vår nuvarande livsstil som sådan verkar dock vara den mest förvillade och svåruppnåeliga framtidsbilden. När vi skyddar vårt ego genom att förneka, spela martyrer, anklaga och dela upp världen svartvitt fängslar vi oss själva i fantasilöshetens stränga värld, där vi inte kan lära oss något nytt och där vi inte kommer loss från utvecklingsförlopp som leder till dystopier.

Utopier om Finland

I början av skrivelsen ställde jag en retorisk fråga om huruvida de föråldrade bildningsidealen ligger bakom vårt lands nuvarande problem. Det verkar snarare vara tvärtom: vårt lands utveckling har börjat stanna av när vi har tappat kontakten med de bildningsmässiga idealen.

Alltid när vi gjort framsteg i utvecklingen har vi glömt vad vi egentligen strävar efter. Ekonomin har förvandlats från instrument till ett mål som saknar innehåll. Problemen har hopat sig eftersom vårt sätt att lösa dem grundar sig på en människocentrerad, individualistisk, instrumentell förståelse av verkligheten som tjänar vårt eget kontrollbehov. Vår omsorgs krets har blivit mindre och de mer omfattande konsekvenserna av våra handlingar har förbisetts.

Kopernikus och Galileis öden påminner oss om människans fantastiska förmåga att motsätta sig kunskap som inte stöder hens etablerade uppfattningar. För att uppdatera

världsuppfattningen krävs vid sidan av forskningsbaserad kunskap förståelse och upplevelsesätt som utnyttjar konstens intuition och fantasi och som väcker insikter och berör oss på ett djupare plan än vårt förnuft.

Kärnan i Finlands problem ligger inte i den svaga ekonomiska tillväxten eller de allt mindre åldersklasserna, utan i avtagande fantasi och utopier, som ger upphov till mod, livskraft, framtidstro och resiliens. Vi behöver inte naiva idealutopier eller dystopier som präglas av rädsla för världens undergång, utan framtidsbilder med tillräcklig dragningskraft och konkretion för att styra utvecklingen.

Futuristen Kevin Kelly använder i stället för utopi begreppet *protopi* för att beskriva samhälleliga visioner som kan förverkligas inom den närmaste framtiden, eftersom de inte strävar efter fullständighet och en slutlig lösning på alla problem. Det väsentliga i visionerna är att framtiden framstår som värd att försvara. Vår existens kan inte enbart grunda sig på vad realiteterna direkt verkar kräva av oss – för ett gott liv behövs också, och kanske i första hand, erfarenhet av att sträva efter något värdefullt och betydelsefullt.

Vi har kunnat föreställa oss landets självständighet samt den finländska kulturen, det finländska utbildningssystemet, jämställdheten och välfärdsstaten – en gemensam utopi, som har stött ansträngningarna mot det bättre. Vi har nu en skyldighet att ta vara på de möjligheter som konsten erbjuder för att föreställa oss nya utopier som fyller vårt framtidsunderskott.

Låt oss skriva om historien om Finland. Var och en av oss kan bygga upp den genom sina handlingar, ord och sätt att bemöta andra. Vi behöver exempel, erfarenheter och drömmar om hur Finland ser ut när det är som bäst. Ett land som styrs av hjärtats bildning, den varma kärnan i vårt karga folkkyne. För utan den utopi som växer fram inifrån oss har vi ingen anledning, riktning eller vilja att bygga upp framtiden. Vi kan bara uppnå det vi kan föreställa oss.